

УДК 811. 161. 2'373.7

ШЛЯХИ ТВОРЕННЯ СЕМАНТИКИ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ З НУМЕРАТИВНИМ КОМПОНЕНТОМ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

І. А. Прядко

У статті досліджуються фразеологічні одиниці, що містять у своїй структурі нумеративний компонент, який виражає категорію кількості. Проаналізовано основні типи та способи фразеологізації, зокрема процеси метафоризації та метонімізації, тропів, алогічного поєднання слів тощо.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, метафоризація, метафора, метонімізація, гіпербола, літота, троп.

Питання фразеологізації, витворення фразеологічної семантики, дослідження механізмів утворення фразеологізму залишаються актуальними в сучасній фразеології, хоча ціла низка вчених у різний час тією чи іншою мірою досліджувала ці проблеми.

Зокрема у цій сфері досліджень лінгвістами-фразеологами визначені типи та способи фразеологізації як процесу “творення стійких, невідільних сполучень слів, поступового набуття вільносинтаксичними прототипами категоріальних ознак фразеологізмів” [1, с. 770], розроблені поняття первинної і вторинної фразеологізації. Серед дослідників варто назвати М. Ф. Алефіренка, Л. Г. Скрипник, Р. П. Зорівчак, В. М. Телію, Ф. П. Медведева, Л. І. Ройзензона, О. В. Куніна та інших.

На загальну теорію творення фразеологічної семантики проливають світло дослідження окремих груп фразеологізмів, об’єднаних за наявністю в них спільних рис певного характеру. Такими зазвичай виступають окремі структурні моделі, фразеосемантичні групи, особливості компонентного складу фразеологічних одиниць тощо. Зокрема, об’єктом нашої уваги стали фраземи, що містять у своїй структурі нумеративний компонент, який виражає категорію кількості.

Здійснюємо аналіз одиниць, зафіксованих у Фразеологічному словнику української мови (уклад.: В. Білоноженко, В. Винник та ін.) [2], Словнику фразеологізмів української мови (уклад.: В. Білоноженко, І. Гнатюк та ін.) [3], Фразеологічному словнику української мови Г. Удовиченка [4], а також у Словнику української мови в 11 томах [5].

Вказана група фразеологізмів дотепер залишається поза увагою лінгвістів-фразеологів, і її різнобічне дослідження у подальшому певною мірою доповнить здобутки вітчизняної фраземіки.

Число відіграє неабияку роль у фразеотворенні, адже “кількість є атрибутом усіх речей і процесів” [6, с. 9]: шляхом виміру або обчислення людиною з давніх-давен визначаються такі характеристики, як розмір, об’єм, вага, що їх має кожен предмет

об'єктивного світу, певним числом вимірюється сукупність предметів, їх властивості, ознаки різноманітних явищ, швидкість протікання процесів тощо. Усе це знаходить своє відображення в сталих виразах.

Образно характеризуючи певні предмети, поняття, ситуації, події навколишньої дійсності, фразеологізми залучають до творення своїх значень категорію кількості, яка формує і мотивує їх тією чи іншою мірою, в той чи інший спосіб.

У процесі створення образу відбувається перехід від прямого, буквального значення виразу до переносного, переосмисленого на основі процесів метафоризації, метонімізації, порівняння та інших, а також за допомогою тропів - синекдохи, гіперболи, літоти. Кожен з них майже з однаковою продуктивністю утворює фразеологічні одиниці з нумеративним компонентом. Найвизначальніший компонент-числівник різною мірою впливає на ці процеси; виняткова роль йому належить при гіперболізації.

Не ставлячи за мету вивчення ролі нумеративного компонента у формуванні фразеологічного значення, дозволимо собі лише принагідно торкатися питання його впливу на семантику фразеологізму.

У процесі метафоризації відбувається перенесення властивостей, якостей, ознак одного предмета, явища, процесу тощо на інший за подібністю. Так виникли ФО за схожістю дії: *лизати язиком два боки; грати в одну дудку; у дві пригорці не захопиш* і под. (усього понад 20 виразів), **ознаки**: *однієї масті; як два гриби; два чоботи на одну ногу*, **розміру**: *від горика два вершка; на дві коціуби (високо); півтори каліки* тощо.

Метафора — один із засобів найменування предметів і явищ, дій, властивостей тощо, які спостерігає людина і як наслідок у фразеотворенні використовує найрізноманітніші деталі. Метафоричне перенесення у фразеологічних висловах, таким чином, здійснюється за внутрішнім зв'язком зіставляваних об'єктів на основі подібності зорових: *як дві краплі води; в один кулак* тощо, слухових: *за одним ритом, на одній ноті* тощо та інших ознак: *за одним присідом; на одну понюшку; палиця з двома кінцями; за три огляди* тощо. Основою такого перенесення слугують враження людини та асоціації, що у неї виникають.

Поняття однаковості обумовлене нумеративним компонентом “один” у структурі фразем такого синонімічного ряду: *одного поля ягоди; одного гніздечка птиці; одним миром мазані; один від одного недалеко відбіг; один одного вартий; з одного тіста; однієї масті; на один манір*. Сюди ж слід додати і словосполучку *два чоботи — пара*. Фразеологізми ілюструють, як по-різному названі люди здебільшого з негативними рисами характеру, поведінки, але всі звороти об'єднані значенням “однакові, нічим не відрізняються”, як не відрізнити ягід з одного поля, пташок одного гнізда, виробів з одного тіста тощо. У метафоричній подібності наведених фразеологізмів присутній пейоративний відтінок.

Основу метафоричного змісту образних висловів, як уже зазначалось, складають спостереження людьми явищ навколишньої дійсності. Безперечно, кожна метафорична фразема відображає зв'язок між певним поняттям і сформованим особою уявленням про щось на базі її життєвого досвіду. Так, діжка вже не є діжкою без однієї клепки, вона не може бути використана за призначенням. Так само неповноцінною є людина

розумово обмежена, дурна. “До неї /Параски/ ніхто з старостами і через поріг не заглядав, доки не піддурила Омелька; та й той узяв її, мабуть, через те, що в його і тепер не всі дома, а з-за молоду зовсім-таки не було одної кленки” (І. Нечуй-Левицький). На те, що вислів стосується людини, вказують факультативні члени в голові, у тім’ї. Виникає асоціація “голова — діжка”, і зворот є образним висловом нестачі в голові. Згодом народна фантазія додає, яка це кленка — *третьа, сьома, дев’ята, десята* та ін.

На основі метафори постало багато фразеологізмів з нумеративним компонентом у складі, серед них: *з’їсти не один пуд солі; в одній упряжці; іти однією стежкою; в одній команді грати; один одному на голову лізе; відбиватися обома руками; сидіти на двох стільцях; дві сторони однієї медалі; перша ластівка* (всього понад 20 одиниць).

Перенесення може відбуватися не лише за схожістю, а й на основі суміжності — внутрішніх чи зовнішніх зв’язків між двома предметами, явищами, поняттями тощо.

Фразеологізми з нумеративним компонентом із образною метонімічною основою представлені в сучасній українській мові не менш широко, ніж метафоризовані.

Так, наприклад, час вимірюється за ознаками, діями чи предметами, що його характеризують. Здавна час люди визначали за криками півнів. Отже, і протяжність його знайшла вияв у словосполучах: *до чи після перших півнів, других півнів, третіх півнів; з третіми півнями; в треті півні* тощо. Час вимірюється також роками, отже, знати один одного, когось чи щось, жити з кимось “тривалий відрізок часу, довго” [7, с. 738; 4, с. 600], “давно, протягом тривалого, довгого часу” [7, с. 738; 4, с. 600] — *це не рік, не два; не перший рік*.

Простір чи місце визначаються їх побутовими вимірами (*за два кроки* — недалеко), представляється тим, що в ньому відбувається чи міститься. Абстрактне поняття “куди завгодно” асоціюється у людській свідомості із відкритим безмежним простором, найближчим уособленням якого для людини є степ чи поле, а в свою чергу їх безумовним атрибутом є вітер — *під сімома вітрами; іди на всі чотири сторони; іди під три вітри; іди на чотири вітри*. Замкнений простір, ізоляція від зовнішнього світу викликає асоціації насамперед із приміщенням, а отже, і з чотирма стінами — *сидіти в чотирьох стінах*.

Можна починати будь-яку роботу у будівництві з певними атрибутами: *закласти перший камінь, з першого кілка*, визначну роль у чомусь показують через необхідний для цього предмет: *грати першу скрипку; грати другу скрипку; перша рукавичка; перша ракетка*.

Початок зими визначається першим снігом — *до першого снігу*, намір виражається жестом — *дайте п’ять*, посмішка асоціюється з зубами — *виткнути тридцять два*, чорний колір — із птахами — *як сім галок*, “лізти рачки” — з чотирма кінцівками: *на чотирьох*.

Виразник безпосередності для людини — власні очі (*з перших очей*), уста співрозмовника (*з перших уст*) чи його руки є засобами передачі чогось (як у прямому, так і в переносному значенні): *з перших рук*. Решта — уже сприйняття через посередників — *з других очей; з других (третіх, п’ятих, десятих) рук* тощо.

Двох людей представляють чотирма очима, оскільки вони є основою пильності, уважності — слідкувати, дивитися *в четверо очей* (а одна людина — *дивитися обома*) — та важливим елементом у розмові віч-на-віч — *на чотири ока*.

За номером у ряду подібних явищ чи понять названо такі: *шосте чуття* (інтуїція — після п'яти відомих); *восьме чудо світу* (щось надзвичайне, що може стати в ряд зі стародавніми античними шедеврами); *п'ята колона* (люди, що займаються підривною антидержавною діяльністю в країні — відгомін відомої події в Іспанії).

У межах метонімічних зворотів з нумеративним компонентом виділяється кілька одиниць, семантика яких сформувалася на основі перенесення назви одного предмета на інший через заміну множини одниною та інші кількісні співвідношення. Так за допомогою синекдохи утворені вислови: *дати під сьоме ребро* — при бійці часто страждали ребра; *бути на одній нозі* (розмовляти як рівний з рівним); *одна нога тут, а друга там* (дуже швидко). Всяка мала кількість є ознакою синекдохи: *на одну понюшку; ні одна душа; одні моці*.

Суміжними до синекдохи як засобу, тропу, за допомогою якого реалізується переосмислення буквального змісту словосполучення, є гіпербола та літота.

Гіперболізованих виразів серед фразеологізмів з нумеративним компонентом виявлено велику кількість. Слід відзначити виключну роль у цьому процесі наявного нумеративного компонента. Саме він великою мірою впливає на експресивність, притаманну таким фразеологізмам. Гіперболізація побудована на навмисному перебільшенні описуваних ознак, явищ, подій тощо і завдяки їй особливо підсилюється виразність висловів.

Наведемо кілька подібних фразеологічних одиниць (із цілого ряду, що складає понад 45 виразів), де ступінь вияву ознак та інтенсивність дій не потребують додаткових коментарів: *два метри і все ноги* (високий); *за три дні не об'їдеш* (товстий); *за тридев'ять (тридесять) земель* (далеко); *трудитися до сьомого (десятого) поту* (важко); *стоптати сім пар підшав* (довго ходити, добиваючись чогось); *як сто гайок перекрутив* (утомився) тощо.

Випадків літоти виявлено значно менше (всього 23 ФО), і це закономірно. Як засвідчують приклади, наявний числівник також несе на собі функцію навмисного образного применшення ознаки: *у двох словах* (дуже стисло); *залишитися в одній сорочці* (дійти до крайнього зубожіння); *один крок від чого до чого* (зовсім близько); *на одну хвилину* (ненадовго); *як одна година* (дуже швидко).

Слід зазначити, що семантичне переосмислення вільного сполучення слів може базуватися на поєднанні і переплетенні різних типів перенесення та різних тропів. У деяких фразеологізмах важко визначити ступінь вияву того чи іншого типу. Так, ФО *дати під сьоме ребро* (побити) є метонімічним перенесенням, що здійснюється за допомогою синекдохи — однина замість множини. ФО *вісімнадцята вода все змие* (про негарну дівчину, яку заспокоюють, що згодом покращає) поєднує в собі метафору, яка виникла за спільним враженням (вода все змие) і метонімію (18 років — ознака юності і розквіту).

Серед фразеологізмів з нумеративним компонентом представлені також вирази каламбурного характеру, в яких людське уявлення про факт, явище чи подію є

вимислом, "своєрідним конструктором людської фантазії" [7, с. 36]. Вони утворені внаслідок навмисного порушення семантичної сполучуваності слів, наприклад: *сьома (десята) вода на киселі; три волосини в купу збились; заблудитися в трьох соснах; за сім верст киселю їсти тощо.*

Логічним було б словосполучення *без трьох днів рік*, а не *без року три дні*, проте людська уява виправдовує існування другого, як і таких, приміром, сталих виразів: *друга молодість; до другого прищестя; сім п'ятниць на тиждень; три волосини в шість рядів або ж нуль без палички (для чого паличка?!), дивитися в усі свої чотири ока (у людини їх два!) або ж підписуватися обома руками (нонсенс!).*

Серед фразем із нумеративним компонентом виявлено зворот із ряду тих, що постали на основі народних нісенітниць та небилиць, який представлений багатьма варіантами: наговорити *три мішки (сім мішків) гречаної вовни /та всі неповні/, три мішки усячини, сім мішків дурниць, сім кіп вовни, сім мішків гречаної вовни та чотири копи гречки, сім мішків гречаного Гаврила.*

Крім семантичних чинників, на утворення фразеологізмів з нумеративним компонентом впливає і зовнішня організація ФО. Стрижнем організації виразів *обоє рябос; всім по сім; від горшка два вершка; сім міхів горіхів; сім кіп вовни і всі неповні; сто сот крот болячок* стала рима, а *ні два ні півтора; як раз та два; три на три* і под.; *ні в дві ні в три; ні в п'ять ні в десять* і под. — свосрідний внутрішній ритм та співзвучність слів.

Зміст фразеологізмів та їх структура тісно пов'язані у тавтологізованих зворотах *одним один, один в один та одно в одно*. Повтор у першому підсилює поняття самотності, а в двох останніх передає ідею подібності.

Як спосіб фразеологізації В. Д. Ужченко виділяє фразеологічну деривацію — процес творення похідних ФО на базі вже існуючих через модифікацію в семантиці і граматичному оформленні і структурі [8, с. 138]. Серед фразем із нумеративним компонентом виявлені одиниці, утворені на базі прислів'їв шляхом їх усичення, а саме: *ганятися за двома (чотирма) зайцями і убивати двох зайців з прислів'я за двома зайцями поженешся, жодного не піймаєш (не уб'єш); сім раз одмір з прислів'я сім раз одмір, а раз одріж; наговорити сім мішків гречаного Гаврила — з балакала-говорила сім мішків гречаного Гаврила та з компонентом — похідним від числівника прислівником: бабка надвоє ворожила з прислів'я бабка надвоє ворожила: або вмре, або буде жити.*

Таким чином, образна основа фразеологізмів з нумеративним компонентом формується під впливом семантичних чинників — метафоризації, метонімізації, тропів, алогічного поєднання слів, а також меншою мірою як результат зовнішньої організації фразеологічної одиниці.

Список літератури

1. Українська мова: Енциклопедія. — К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2004.
2. Фразеологічний словник української мови: У 2 т. — К.: Наук. думка, 1993.

3. Словник фразеологізмів української мови. — К.: Наук. думка, 2003.
4. Фразеологічний словник української мови: У 2 т. — К.: Вища школа, 1984.
5. Словник української мови: В 11 т. — К.: Наук. думка, 1970–1980.
6. Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах. — К.: Наук. думка, 2000.
7. Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова: Фразеологія. — Харків: Вища шк., 1988.
8. Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г. Українська фразеологія, Харків, 1990.

Прядко И. А. Пути создания семантики фразеологических единиц с нумеративным компонентом в украинском языке.

В статье исследуются фразеологические единицы с нумеративным компонентом, выражающим категорию количества. Проанализированы основные типы и способы фразеологизации, в частности процессы метафоризации и метонимизации, тропов, алогического соединения слов и. т. п.

Ключевые слова: фразеологическая единица, метафоризация, метафора, метонимизация, гипербола, литота, троп.

Pryadko I. A. The ways of phraseological unit formation with numerical component in Ukrainian language.

The article is devoted to analyze phraseological units which contain in its structure numerical component reflecting category of quantity. Basic types and ways of phraseologization, metonymy, trope, analogous unity of words

Key words: phraseological unit, metaphORIZATION, metaphor, metonymization, hyperbole, litotes, trope.

Стаття надійшла до редакції 27 квітня 2007 р.